

Titelgegevens / Bibliographic Description

Titel	Boekbesprekingen / C. Graafland, T. Brienen, G.H. Leurdijk.
Auteur(s)	Graafland, C.
In	<i>Documentatieblad Nadere Reformatie</i> , 18 (1994), no. 1 (Voorjaar), p. 65-72.
Copyright	2006 / erven C. Graafland; T. Brienen; G.H. Leurdijk SSNR Claves pietatis.
Producent	Claves pietatis / 2007.08.08; versie 1.0
Bron / Source	Onderzoeksarchief / Research Archive Nadere Reformatie
Annotatie(s)	Over: R. Bisschop, Sions Vorst en volk. Het tweede-Israëlidée als theocratisch concept in de Gereformeerde Republiek tussen ca. 1650 en ca. 1750. Veenendaal, 1993; J.R. Beeke, Assurance of Faith. Calvin, English Puritanism and the Dutch Secund Reformation. New York, 1991; E.J. van Elderen, Toekomst voor Israël. Een theologisch-historisch onderzoek naar de visie op de bekering der Joden en de toekomst van Israël bij Engelse protestanten in de periode 1547-1670 tegen de achtergrond van hun eschatologie. Kampen, 1992; F.J.Los, Wilhemus à Brakel. Herdruk ingeleid door W. van 't Spijker. Leiden, 1991.
Website	Sleutel tot de Nadere Reformatie
Nummer	B99000938

De digitale tekst is vrij beschikbaar voor persoonlijk gebruik, voor onderzoek en onderwijs. Respecteer de rechten van de rechthebbenden. Commercieel gebruik is niet toegestaan.

The digital text is free for personal use, for research and education. Each user has to respect the rights of the copyright holders. Commercial use is prohibited.

Het 'Onderzoeksarchief Nadere Reformatie' bevat digitale documenten over het gereformeerd Piëtisme en de Nadere Reformatie in Nederland tot 1800. Het is doorzoekbaar met de 'Bibliografie van het gereformeerd Piëtisme in Nederland (BPN)' op de website 'Sleutel tot de Nadere Reformatie'.

The 'Research Archive Nadere Reformatie' contains digital documents about reformed Pietism and the Nadere Reformatie in the Netherlands until 1800. These can be retrieved by searching the 'Bibliography of the reformed Pietism in the Netherlands (BPN)' database at the 'Sleutel tot de Nadere Reformatie' website.

BOEKBESPREKINGEN

R. Bisschop, *Sions Vorst en volk. Het tweede-Israëlidee als theocratisch concept in de Gereformeerde kerk van de Republiek tussen ca. 1650 en ca. 1750*, Kool, Veenendaal 1993, 310 pp., F 59,50, ISBN 90 900 5809 5.

Op de studie *Sions Vorst en volk* is op 5 maart 1993 dr. R. Bisschop gepromoveerd aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, waarmee wij hem nogmaals van harte gelukwensen. Uit de ondertitel wordt al duidelijk, waarover het gaat. Bisschop heeft onderzoek gedaan naar de theocratische gedachte zoals deze heeft geleefd in de Nadere Reformatie. Het begrip Nadere Reformatie wordt hier met een zekere souplesse gehanteerd. Enerzijds wordt door de auteur een beperking toegepast door zijn onderzoek te richten op de periode vanaf ca. 1650, maar anderzijds laat hij zijn onderzoekstijdperk uitlopen tot ca. 1750. Verder betreft hij niet alleen voetiaanse maar ook coccejaanse predikers in zijn onderzoek. De keus betreffende de periode 1650-1750 wordt bepaald door het feit, dat er slechts binnen dat tijdsbestek materiaal te vinden is, waarin de theocratische visie expliciet wordt vertolkt. Wel voert de auteur ook materiaal aan uit de voorafgaande en navolgende tijd, maar dit wordt niet systematisch in het onderzoek betrokken.

Dat niet alleen voetiaanse maar ook coccejaanse predikers worden onderzocht, vindt zijn reden in het feit, dat predikers van beide richtingen het theocratisch ideaal hebben nagestreefd en daarvan in hun prediking getuigenis hebben afgelegd. Zo worden Jodocus van Lodenstein, Florentius Costerus, Abraham Hellenbroek en Gosuinus van Kessel als voetianen behandeld, terwijl de coccejaanse traditie wordt vertegenwoordigd door Hero Sibersma, Johannes d'Outrein en Henricus Ravesteyn. We hoorden tijdens de promotie een kritische opmerking over een te beperkte keus. Maar de auteur zelf verdedigt zijn selectie: het gaat hem niet om een kwantitatieve, maar een kwalitatieve analyse, die met de behandeling van enkele representatieve vertegenwoordigers kan volstaan.

De auteur wil erdoor laten uitkomen, dat ook in het theocratisch getuigenis het eigen voetiaanse en coccejaanse verstaan van de Schrift naar voren komt, al nadert inhoudelijk het theocratisch ideaal elkaar dicht, met name bij de z.g. ernstige coccejansen ten opzichte van de voetianen. In dit opzicht zou echter een nog diepere hermeneutische analyse mogelijk zijn geweest.

Wat voetianen en coccejansen in ieder geval met elkaar gemeen hebben, is, dat beide de theocratische gedachte verbinden met wat de auteur noemt 'het tweede-Israëlidee'. Wanneer namelijk gesproken wordt over de positie en roeping van de kerk in haar relatie tot het volk en de overheden, wordt voortdurend de analogie getrokken met het Oudtestamentische Israël. Bisschop geeft een nadere verklaring van wat hij onder dit 'analogisch' spreken verstaat. Er mag in ieder geval niet onder worden verstaan, dat de kerk of het volk van Nederland het nieuwe Israël is, de vervangingsidee dus. Israël houdt zijn unieke, heilshistorische plaats. De analogie berust meer op een typologische uitleg of beperkt zich slechts tot een actualiserende vergelijking. Een van de argumenten daarvoor is,

dat niet alleen het volk en de kerk van Nederland gezien wordt als Israël, maar dat deze vergelijking ook geldt voor andere volken en hun kerken.

Toch wordt niet helemaal duidelijk gemaakt, hoe de verbindingslijnen hier lopen. Want als de auteur Gods handelen met het volk en de kerk van Nederland laat vallen onder Gods voorzienigheid, die over alles gaat, is er in dit geval toch wel sprake van een *bijzondere* voorzienigheid. En waar bestaat dat bijzondere dan uit? In dit kader wordt ook gesproken over het verbond, dat God met kerk en volk van Nederland heeft gesloten, maar dan komt de vraag boven, hoe de verbinding is tussen dit verbond en het verbond van God met Israël. Daar komt nog bij, dat de relatie tussen dit verbond en de (particuliere) verkiezing (c.q. algemene en bijzondere voorzienigheid) als de (uiteindelijke) scopus ook van de theocratie hier een rol blijkt te spelen, al wordt ze nagenoeg niet door de auteur besproken. En in het verlengde daarvan vroeg ik me af, of er geen reden is om hier naar interne onderscheidingen te zoeken, die in de verschillende aanduidingen zoals Israël, Jeruzalem, Sion kunnen liggen opgesloten. Het is niet eenvoudig om goed zicht erop te krijgen, hoe hier de dwarsverbindingen liggen. Ik moet zeggen, dat ook de studie van Bisschop mij daarin niet veel verder heeft gebracht. Maar dat zal wel mede liggen aan het feit, dat hij als historicus en niet als theoloog zijn materie heeft onderzocht en behandeld.

Die onduidelijkheid komt ook naar voren in zijn spreken over de kerk. De auteur heeft het voortdurend over de 'metafysische' kerk. Wat dit begrip precies inhoudt, is me ook niet geheel helder geworden. Is ze vergelijkbaar met de z.g. onzichtbare kerk in onderscheid van de zichtbare? Die onderscheiding wordt in ieder geval in de gereformeerde theologie ook van die tijd gemaakt. Maar ik kom er dan bij Bisschop niet uit, omdat zijn 'metafysische' kerk ook zichtbare kanten heeft.

Wat mij wel trof, was, dat de behandelde predikers sterk zich oriënteerden aan Gods universele kerk, waarvan de landelijke kerk een nationale gestalte is. Is deze universele kerk soms de 'metafysische' kerk? Maar dan zou de relatie tussen universele, landelijke en plaatselijke kerk nader moeten worden onderzocht. Wat de auteur in ieder geval duidelijk maakt, is, dat er daardoor een kritische relativering van de kerk als 'nationaal' bezit van het volk optreedt. God kan zijn kandelaar wegnemen en verplaatsen. Weest niet hooggevoelende, maar vrees!

Het bovenstaande zou de indruk kunnen geven, dat ik de studie van Bisschop nogal kritisch beoordeel. In zekere zin is dat wel zo, maar ik vermoed, dat dit komt, omdat mijn invalshoek verschilt van die van hem. Veel belangrijker is echter, dat deze dissertatie laat zien, hoe gecompliceerd het theocratisch denken van de gereformeerde traditie is geweest, toen al. In feite voert de theocratische gedachte ons tot het hart van de oud-gereformeerde theologie. Dat nog duidelijker te gaan zien, heeft deze studie mij geleerd. En dat is niet weinig.

C. Graafland

J.R. Beeke, *Assurance of Faith. Calvin, English Puritanism, and the Dutch Second Reformation* (American University Studies, Series VII, Theology and Religion; LXXXIX), Peter Lang Publishing Inc., New York, 1991, XVI, 518 pp., \$ 42,95, ISBN 0-8204-1428-X.

De Amerikaanse predikant J.R. Beeke heeft in dit boek een nadere uitbreiding gegeven van zijn in 1988 aan de Westminster Seminary verdedigde dissertatie. In deze dissertatie heeft hij voornamelijk zich beperkt tot een vergelijking tussen het Engelse Puritanisme (Westminster Confession) en de Nadere Reformatie (A. Comrie), toegespitst op de zekerheid van het geloof. In het boek, dat nu voor ons ligt, heeft de schrijver de lijnen terug nog wat verder doorgetrokken en met name Calvijn en Beza in zijn onderzoek betrokken, waaraan nog een summierere behandeling van de andere vroege reformatoren (Luther, Melancthon, Zwingli en Bullinger) voorafgaat. Zo is de studie uitgegroeid tot een analyse van de ontwikkeling, die de geloofszekerheid heeft doorgemaakt vanaf de Reformatie tot en met halverwege de achttiende eeuw (A. Comrie).

Uiteraard is de aangesneden thematiek niet nieuw. Velen hebben reeds op allerlei punten de relatie tussen Reformatie en Puritanisme als ook die tussen Reformatie en Nadere Reformatie onderzocht, terwijl ook de verhouding tussen Puritanisme en Nadere Reformatie steeds meer de aandacht gaat trekken. Dat geldt ook als het om de zekerheid van het geloof gaat. Ik mag hier misschien verwijzen onder andere naar mijn eigen dissertatie (1961), die met name een vergelijking betrof tussen Calvijn, de gereformeerde Orthodoxie en de Nadere Reformatie, en die door Beeke niet onopgemerkt is gebleven. Trouwens, wat het gebruik van de primaire en secundaire literatuur betreft, verdient zijn studie alle lof, omdat er weinig aan zijn aandacht is ontgaan, ook wat de Nederlandse literatuur betreft.

Maar het beslissende punt is natuurlijk, hoe bij Beeke de ontwikkeling van Reformatie naar Puritanisme en Nadere Reformatie eruit ziet en hoe waardevol het fundament is, waarop hij zijn beoordeling en conclusies bouwt.

Er blijkt in de loop der jaren min of meer een controvers te zijn ontstaan tussen een school van onderzoekers, die vooral de tegenstelling tussen de Reformatie en de tijd daarna (Orthodoxie, Puritanisme, Nadere Reformatie-Piëtisme) beklemtoont en deze op allerlei probeert aan te tonen. Met name kwam dit voor bij hen, die zich aansloten bij Karl Barth, maar toch ook anderen. In Nederland waren er, die in de lijn van J.G. Woelderink deze accenten legden en weer anderen, die het piëtistisch karakter van de verdere ontwikkeling kritisch beoordeelden.

In de laatste tijd zijn er echter weer andere geluiden te horen, die juist de continuïteit tussen Calvijn en de Nadere Reformatie en het Puritanisme onderstrepen. Ook hier spelen, behalve (zuiver) historisch-wetenschappelijke ook spiritueel-kerkelijke en zelfs ideologische motieven een rol.

Juist uit de diversiteit van de interpretaties blijkt, dat zuiver objectief-wetenschappelijk bezig zijn meer wens dan werkelijkheid is.

Nu blijft het in de studie van Beeke niet onduidelijk, in welke richting hij koerst. Zonder meer blijkt dat te zijn in die richting, waarin de continuïteit

overheerst. Daarin is Beeke heel erg duidelijk. Nu blijft het natuurlijk de vraag, in hoeverre deze beoordeling bij hem op objectief-historische argumenten is gebouwd, of dat soms ook bij hem een apriori aanwezig is, waardoor hij de gegevens zo interpreteert, dat zij wel in het voordeel van eigen zienswijze moesten uitvallen.

Nu ik het boek gelezen heb, vind ik het moeilijk om daar een absoluut oordeel over te vellen. Aan de ene kant is zijn verwerking van de gegevens compleet, zodat hij alle aspecten aan de orde stelt en inhoudelijk dus geen belangrijke componenten laat liggen. Aan de andere kant krijg ik de indruk, dat hij al te gauw en te gemakkelijk de gegevens naar elkaar toe verklaart, dat wil zeggen de verbindingen tussen de diverse periodes al te gauw en te gemakkelijk aanbrengt. Zo weet hij op bladzijde 62 en vervolg, als hij alleen nog maar Calvijn heeft behandeld al vast te stellen, dat de Westminster Confessie en de Nadere Reformatie geheel in de lijn van Calvijn zich bevinden (met name omdat Calvijn over het 'zaad des geloofs' spreekt- mijns inziens een wankele basis), terwijl dat nu juist nog moet worden onderzocht en bewezen. Dat geeft de indruk, dat de schrijver in feite maar één, van te voren vaststaand, doel heeft, namelijk om die eenheid te bewijzen.

Dat lijkt me in strijd met een echt wetenschappelijke doelstelling, die niet alleen eerst geduldig en volhardend de weg van analyse en onderzoek afwandelt, maar ook zoveel mogelijk kritische vragen stelt om de reeds eerder vermoede uitkomst zo grondig mogelijk op de proef te stellen. Het gaat dus bij Beeke wat al te snel en te gemakkelijk.

Daarmee wil ik niet het resultaat van zijn studie betwisten. Zelf ben ik na jaren van onderzoek er steeds meer van overtuigd geraakt, dat de continuïteit tussen Calvijn en de na hem komende tijd veel groter is dan de discontinuïteit, en daarin val ik dus Beeke bij. Maar tegelijk ben ik van mening, dat er in deze positieve relatie veel meer spanning ligt dan Beeke ons doet geloven. Bij hem worden de verschillen wel erkend, maar tegelijk geminimaliseerd tot verschillende pastorale accenten. Zelf meen ik, dat die verschillen dieper reiken. Zij hebben ook te maken met inhoudelijke, theologische, hermeneutische en pneumatologische verschillen. Uiteindelijk roept het anders-zijn van Puritanisme en Nadere Reformatie een beeld van de gemeente en de gelovige op, dat ingrijpend verschilt met dat van Calvijn. En dan betreft het juist de kern van deze studie, de zekerheid van het geloof. Voor Calvijn lag deze zekerheid er vanaf het eerste en kleinste begin van het geloof voluit in. Later is dat niet meer het geval en wordt ze één van de chronische kwesties, die met veel sofistich denkwerk moet worden verbloedend en zo mogelijk weggewerkt, hetgeen dan ook kennelijk volslagen mislukt. Want het meest typerende van de gelovige in de Nadere Reformatie is, dat hij de zekerheid mist. Dat komt er bij Beeke niet of beslist onvoldoende uit.

Ik ben dus van mening, dat de grondthese van Beeke's studie juist is, maar om diepere en meer objectieve analyse en ook om meer en diepgaander nuancering vraagt.

Dit alles betekent echter niet, dat mijn kritiek op deze studie overheerst. Integendeel. Als we Beeke's oordeel op eenzijdigheid betrappen, is dat in zoverre

niets bijzonders, dat in wezen niemand, die zich op dit terrein beweegt, daaraan ontkomt. Wellicht, omdat juist op dit veld vrijwel altijd spirituele en kerkelijke vooroordelen verborgen meedoen.

Maar wat meer is, Beeke heeft vooral met zijn vergelijking tussen het Puritanisme en de Nadere Reformatie veel aangereikt, dat onze kennis verrijkt. Met name vond ik dat, wanneer hij over de verschillen tussen beide tradities spreekt op het gebied van het werk van de Heilige Geest, in rechtvaardiging en verzege-ling.

Zo zou nog veel meer te noemen zijn. Ik acht het daarom een waardevolle bijdrage aan het onderzoek en ik hoop, dat zij een vruchtbaar vervolg zal krijgen.

C. Graafland

E.J. van Elderen, *Toekomst voor Israël. Een theologisch-historisch onderzoek naar de visie op de bekering der Joden en de toekomst van Israël bij Engelse protestanten in de periode 1547-1670, tegen de achtergrond van hun eschatologie*, Dissertatie-Uitgeverij Mondiss, Kampen, 1992, 314 pp., f 39,75, ISBN 90-5337-013-7.

Op dit boek promoveerde Rienier Jan van Elderen aan de Theologische Academie uitgaande van de Johannes Calvijnstichting te Kampen, op 12 juni 1992. Laat mij direct mogen zeggen, dat dit een prachtige studie is. Er worden voortreffelijke overzichten gegeven van auteurs in Engeland, speciaal ook van de puriteinen uit de periode van 1547 tot 1670. Heel veel materiaal wordt in dit proefschrift verwerkt. Er worden knappe samenvattingen verstrekt. Deze studie vormt een welkome aanvulling op werken als van David S. Katz, H.J. Schoeps, Cecil Roth, Alan Edelstein, F.W. Kantzenbach, Herbert Schöffler en Wolfgang Philipp. Hun onderzoek was tot nu toe zeer fragmentarisch.

Ter verklaring van de aandacht voor Israël in Engeland is gewezen op de door de Reformatie veranderde waardering van het Oude Testament. Daarnaast is er de invloed van de studie van het Hebreeuws als goddelijke taal, dat vanaf 1549 door Paul Fagius in Oxford werd gedoceerd. Deze aandacht voor het Hebreeuws vond een motivering in de polemiek met de Rooms-katholieke Kerk, waarbij men steun vond in de joodse nadruk op de letterlijk-historische betekenis van het Oude Testament. Verder speelde mee het verlangen om de joden te bekeren onder beroep op de juiste dat wil zeggen christelijke uitleg van het Oude Testament. Ook werd de futuristische eschatologie van de Bijbel herontdekt. Een diepe stroom uit de Middeleeuwen kwam weer met kracht door, namelijk dat men de joden niet langer als Godsmoordenaars zag, maar als afstammelingen van de aartsvaders, zodat puriteinen zich begonnen te identificeren met het Israel uit het

Oude Testament. Er werden positieve waarderingen hoorbaar van bepaalde joodse opvattingen en elementen van hun Schriftuitleg. Zo stelde men tot nu toe. Van Elderen nu haalt de bronnen op tafel en geeft een overzicht van de visies op Israël en zijn toekomst gedurende drie perioden in de geschiedenis van de Engelse protestanten: vóór 1589, van 1589 tot 1639 en van 1640 tot 1670.

In de eerste periode wordt men vooral door in het Engels of in Engeland verschenen werken van continentale protestanten (bijzonder van Martyr en Bucer) verwezen naar Romeinen 9-11. Men verwacht de bekering der joden op grond van Gods trouw aan Zijn verbond en beloften. Deze bekering wordt in de nabije toekomst tegemoet gezien, waardoor verhinderd wordt dat men de joden als voorgoed door God verworpen beschouwde. Chiliastische gedachten worden echter afgewezen. Als middelen om de joden te bekeren worden de volgende aangewezen: de verkondiging van het evangelie, de levenswandel van de christenen en de zuivering van het Christendom. Vooral komen Bale, Foxe en Palfreyman naar voren als degenen, die zich meer dan terloops verdiept hebben in de vragen rond de bekering der joden en de toekomst van Israël. De eerste twee behoren tot de grondleggers van de apocalyptische traditie in Engeland. Vooral in de kring van de puriteinen zal de bezinning op deze zaken worden voortgezet, zoals zal blijken in de volgende perioden.

In de tweede periode gaat men al meer de bekering der joden inkaderen in een schematisch toekomstproject. Er ontstaan chiliastische visies zoals bij Brightman, Finch en Goodwin, die zelfs spreken over een bepaalde tijd van deze massale bekering namelijk in het midden van de zeventiende eeuw, en van het begin van het rijk van Christus tussen 1690 en 1700. Hiermee gepaard gaat een bloeitijd van de kerk op aarde met de bekering van vele heidenen. Ook spreekt men over een terugkeer van de joden naar Kanaän. Dergelijke opvattingen komen vooral voor bij de puriteinen. Men houdt vast aan de blijvende kracht van de verkiezing van Israël door God. Speciaal het onderwijs aan Christ's College te Cambridge heeft bij dit alles een belangrijke rol gespeeld. Dat zou nader onderzoek nog duidelijker kunnen maken.

In de laatst beschreven periode valt nadruk op een nauwkeuriger datering van de gebeurtenissen en op de voorwaarde van de ondergang van de Rooms-katholieke Kerk voor de bekering van de joden, die gevolgd zal worden door het duizendjarig rijk. Bij de congregationalisten en Fifth Monarchists laat het Chiliasme zich vooral in premillennialistische vorm gelden. Hermeneutische vraagstellingen komen op. In de discussie wordt duidelijk, dat achter chiliastische visies over het algemeen een grammaticaal-letterlijke uitleg van de bijbelse profetieën schuilgaat, terwijl anderen kiezen voor een exegese, die er vanuit gaat dat de beloften uit het Oude Testament in Christus reeds vervuld zijn. Bewuste anti-joodse propaganda blijft in deze periode beperkt tot reacties op de verzoekschriften van Menasseh ben Israel, die pleitte voor toelating van joden tot Engeland en het bouwen van synagogen aldaar. Over het algemeen verwacht men ook de bekering en de samenvoeging van de tien en de twee stammen van Israël. Dit alles zou een gevolg zijn van een direct ingrijpen van God zelf. Er komt herstel van Israël als staat. De positie van Israël is niet over te nemen door de kerk. Slechts een kleine groep in Engeland heeft aandacht voor de

joodse messiaanse beweging rond Sabbatai Zvi. Na de Restoratie verliezen de hooggespannen verwachtingen van het spoedig aanbreken van het rijk van Christus op aarde en de massale bekering der joden onder de puriteinen hun basis. De puriteinen verliezen de greep op de staat. De kaders waarbinnen de verwachte bekering der joden en het herstel van hun staat een plaats hebben, vallen weg. Slechts een volhardende enkeling zet de bezinning voort, maar een tijdperk is ten einde gekomen.

Na dit onderzoek volgen nog 13 bladzijden vol biografische gegevens van alle vermelde auteurs. Ook hun werken worden opgesomd. Alles bij elkaar een uitermate waardevolle studie.

Het is een boek dat uitdaagt om na te gaan, of en zo ja in welke mate deze visies op de joden en op Israël in Engeland en bijzonder bij de puriteinen invloed hebben uitgeoefend op het vasteland van Europa en dat weer nader op de beweging van de Nadere Reformatie. Zo blijkt deze dissertatie van belang voor al de betrokkenen bij de Stichting Studie der Nadere Reformatie, speciaal voor de leden van de werkgroep Nadere Reformatie en Zending.

T. Brienen

F.J. Los, *Wilhelmus à Brakel*. Herdruk ingeleid door prof.dr. W. van 't Spijker, Leiden, J.J. Groen 1991, XI, 316 pp., f 46,50, ISBN 90-5030-172-X.

Het ruim een eeuw geleden geschreven proefschrift van wijlen F.J. Los over W. à Brakel lijkt nog weinig of niets aan actualiteit te hebben verloren. Ongewijzigd, afgezien van de fraaie omslag waarop het welbekende portret van à Brakel prijkt, dient het zich namelijk nogal pretentieus bij ons aan als 'de meest gedegen en complete studie over à Brakel'. Deze heruitgave is evenwel te verkiezen boven de oorspronkelijke editie, omdat zij door prof.dr. W. van 't Spijker is voorzien van een 'woord vooraf' (blz. V-XI). Daarin krijgt de lezer informatie over de auteur (Los leefde van 1865 tot 1942) en over de receptie van zijn proefschrift, maar ook over de meeste relevante biografische literatuur over à Brakel die sedert 1892 is verschenen. Gezien de sinds 1892 veranderde kerkhistorische benaderingswijze attendeert Van 't Spijker inmiddels terecht op de betrekkelijke waarde van deze verouderde studie. Tevergeefs immers zoekt men bij het proefschrift een benaderingswijze vanuit dogmenhistorische invalshoek, terwijl sociologische en psychologische elementen nagenoeg ontbreken. Bovendien blijven de in het huidige stadium van het Piëtisme-onderzoek zo actuele theologische vragen vrijwel buiten beschouwing. De constatering van deze lacunes wekt de behoefte aan een nieuw proefschrift over W. à Brakel dat licht werpt op zijn theologische betekenis. Dat is althans een eerste verdienste van

deze heruitgave! Een tweede verdienste is de goede toegankelijkheid omdat in onderscheid van de eerste druk nu een naamregister is opgenomen!

Een globaal overzicht van deze kerkhistorische biografie geeft het volgende beeld: in het algemeen vallen de Bijbelteksten op waarmee elk hoofdstuk wordt geopend. Zij geven aan het boek iets stichtelijks.

Hoofdstuk I, 'Brakels leven', volgt hem van wieg tot graf.

Hoofdstuk II, 'Brakel als herder en leraar en als catecheet', beschrijft zijn visie op het pastoraat, analyseert zijn preken en verschaft, vooral naar aanleiding van *De eerste beginselen der woorden Gods*, inzicht in zijn catechetische betekenis. Hoofdstuk III, 'Brakels werken', biedt de lezer een beschrijving van achtereenvolgens à Brakels strijdschriften, kerkrechtelijke geschriften, stichtelijke geschriften, leerredenen, catechetische geschriften en brieven.

Hoofdstuk IV, 'Brakel als kampioen voor de onafhankelijkheid der Kerk van de Staat', bepaalt bij de commotie over de machtspretenties van de vroedschap van Rotterdam ten opzichte van de plaatselijke gereformeerde gemeente.

Hoofdstuk V, 'Brakel als bestrijder van het Labadisme', beschrijft de onverkwikkelijke polarisatie tussen hen die misschien meer elkanders geestverwant waren dan zij wel wisten, tenminste dan zij wensten.

Hoofdstuk VI, 'Brakel als godgeleerde', bood de promovendus een schitterende kan tot een dogmenhistorisch onderzoek, wat, zoals reeds gememoreerd, wij nu moeten ontberen.

Wie in dit Hoofdstuk de korte uiteenzetting van Brakel's leerstysteem hoopt te vinden, zal teleurgesteld worden. Want behalve dat het leveren van een excerpt uit den Redelyke Godtsdienst niet wel mogelijk scheen, verdient Brakel den naam godgeleerde in historischen zin strikt genomen niet.

Tot zover Los aan het begin van dit slechts vijftien bladzijden tellend hoofdstuk. Hoofdstuk VII, 'Brakels invloed', opent met de veelzeggende zin: 'De meeste menschen zijn als nietige dagdiertjes'. Eendagsvliegen dus doorgaans. Maar Los beschrijft op overtuigende wijze dat deze stelregel allerminst toepasselijk is op W. à Brakel.

Bijlage A bevat uittreksels uit de Rotterdamse kerkeraadsnotulen van 1688 en 1689 en bijlage B uit die van 1680-1690, terwijl bijlage C besluit met het bibliografisch overzicht van à Brakels werken.

G.H. Leurdijk